

ולא זכר - וישכחהו

ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו: (בראשית מ כג).¹

בראשית רבה פח ז פרשת וישב – שר המשקים והמלאך שחיבל

"ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו" - כל אותו היום היה מתנה תנאים ומלאך בא והופכם, קושר קשרים ומלאך בא ומתירם.² אמר לו הקב"ה: אתה שוכחו ואני לא אשכחהו. זהו שכתוב: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו".³

מדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן ג – עד יגיע המועד והמקום

מה כתיב למעלה מן הענין? "ולא זכר שר המשקים את יוסף" (בראשית מ כג).⁴ אמר ר' ברכיה הכהן: "ולא זכר" - זכור היה, והיה נשואי, אלא וישכחהו.⁵ היה אומר בחוץ: אלך ואומר אל פרעה עליו. מיד – וישכחהו. עד שהגיע קצו לצאת, הביא הקב"ה עלילות עליו כדי להוציאו, שנאמר: "ויהי מקץ שנתיים ימים".⁶

אבן עזרא בראשית פרק מ פסוק כג – בין פה ללב

"ולא זכר שר המשקים" - לא הזכירו בפה אל פרעה ... וישכחהו – בלב.⁷

רשב"ם בראשית פרק מ פסוק כג – הזמן גורם לשכחה

ולא זכר שר המשקים את יוסף - מיד בצאתו, כמו שביקש ממנו יוסף: כי אם זכרתני אתך: וישכחהו - זמן מרובה אחרי כן, עד עשה שהקב"ה עשה ליוסף ניסים והוצרך להזכירו.⁸

¹ כך מסתיימת פרשת וישב, אשר נפתחת במילים: "תולדות יעקב – יוסף" ובמעמדו המיוחד של יוסף כבן האהוב. ללמדך שאילולי המפנה של תחילת פרשת מקץ הסמוכה – חלום פרעה – היה יוסף שוקע בתהום הנשייה והשכחה ואובד לגמרי אי שם במרתפי בתי האסורים אשר בממלכת מצרים האדירה. סיום הפרשה בפסוק זה, אולי גם מרמז שלא רק שר המשקים שכח את יוסף אלא כל העולם כולו, החל מאחיו וביתו אשר בכנען וכלה בפוטופר שיוסף גמל לו רק טוב. גם כפל הלשון "לא זכר ... וישכחהו", עליו עמדו הפרשנים שנראה להלן, בא לחזק ולהעצים את שכחת יוסף.

² שר המשקים דווקא השתדל לזכור את יוסף והמלאך חיבל על מנת להעצים את השגחת הקב"ה. ומכאן אולי מקור למנהג לקשור דבר מה על מנת לזכור. ויש שמביאים סמך למנהג זה גם מהזוהר על התורה בפרשת כי תשא על חכם ששמע פירוש נאה: "וכיון דשמענא חדינא ביה ונטירנא ליה צריר בכנפא דלבושאי דלא יתעדי מנאי לעלמין".

³ ראו הרחבת מדרש זה בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית פרשת וישב פרק מ סימן כג: "ולא זכר שר המשקים. שמא תאמר מרצונו לא זכר? תלמוד לומר: וישכחהו - בעל כורחו. מלמד שבכל יום ויום היה מתנה תנאים לזכרו, והמלאך בא והפכן. קושר קשרים לזכרו, והמלאך בא והתירן. א"ל הקב"ה: אף על פי שאתה שכחת, אני לא שכחתי. אלא: קץ שם לחשך ולכל תכלית הוא חוקר (איוב כח ג), עד עת בא דברו: אמרת ה' צרפתהו (תהלים קה יט). לכך נאמר: ויהי מקץ שנתיים ימים". המדרש מנסה להסיר כל מתן קרדיט אפשרי לשר המשקים, אבל גם לא מאשים אותו. נראה גם שהוא מנסה לומר: אל תקרי וישכחהו, אלא וישכחהו בבניין הפעיל. ואגב אורחא, אולי גם לענות על כפל הלשון "ולא זכר" וישכחהו, למה צריך את שניהם (נושא שנראה להלן).

⁴ גם מדרש זה בא לפרש את הפסוק: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו", אמנם בכיוון קצת אחר כפי שנראה להלן. ונראה לומר ש"למעלה מן הענין" הוא לא רק הפסוק שמצוטט בדרשה, אלא גם שניים-שלושה פסוקים קודם המציינים את נשיאת ראש שר המשקים לטובה והחזרתו לתפקידו, ככתוב: "וישא את ראש שר המשקים ... בתוך עבדיו: וישב את שר המשקים על משקהו ויתן הכוס על כף פרעה".

⁵ המילה "נשוא" (כך נראה לנו לנקד) היא ייחודית ומופיעה בכתבי יד שונים באופן קצת אחר: נשאו או נשוי, ונראה שהיא מהשורש נש"א ונמשכת אחר הפסוק: "וישא את ראש שר המשקים", היינו שהייתה לשר המשקים ההזדמנות והאפשרות להזכיר את יוסף לפרעה שישא (יחון) את יוסף, אחרי שזה נשא את פניו והחזירו על כנו, אבל משהו גרם לו שישכח אותו.

⁶ על פי מדרש זה, שר המשקים זכר את יוסף והיה במעמד "נשאו" לעשות זאת, וכל פעם שהיה "בחוץ", היינו שלא לפני פרעה, אמר בלבו: בפעם הבאה שאני עומד לפני פרעה, אבקש על יוסף. אך כל פעם שכח. "וישכחהו" – כפעולה תמידית שחוזרת על עצמה. כל זה כפעולה אנושית פשוטה, שבעומדו לפני פרעה לא היו ענייני יוסף בדיוק בראש מעייניו; או כפעולה ניסית מכוונת מלמעלה, כפי שרומז המדרש, שהקב"ה הביא עליו עלילות" וכיוון את המועד והמעמד המתאים לזכירת יוסף: "מקץ שנתיים ימים". אולי כמאמר הפסוק בתהלים קיט צו: "לכל תכלה ראי קץ" והמדרשים עליו, (נוסף לפסוקים מאיוב ומתהלים קה שראינו בפסיקתא זוטרתא בהערה 3 לעיל); שלכל דבר יש את המועד והזמן שלו. מדרש זה מוכן לתת לשר המשקים יותר קרדיט מהמדרש הקודם – בה בעת גם להאשים אותו קצת יותר, אבל בכל מקרה, הוא בא להדגיש שלא בזכותו נזכר יוסף וניצל משכחה ונשייה במרתפי בית האסורים של ממלכת מצרים. עפ"י מדרשים אלה, לא בכדי פרשת וישב מסתיימת בפסוק שלנו. פרשת מקץ אכן מתחילה עניין חדש.

⁷ גם פרשני המקרא נזקקו לפסוק שלנו ועמדו בעיקר על כפל הלשון: "ולא זכר" - "וישכחהו". ראו בעקבות אבן עזרא את פירוש חזקוני שמקשר בין אי הזכירה בפה ובין השכחה בלב: "ולא זכר שר המשקים את יוסף - לא הזכירו בפה אל פרעה מיד בצאתו כמו שבקש ממנו יוסף כי אם זכרתני אתך, ולכך וישכחהו בלב". הלימוד והשינון בעל פה הם הבסיס לזכרון בלב (בראש בימינו). אגב, אבן עזרא עצמו, בפירושו לקהלת ט טו על האיש המסכן והחכם שהציל את העיר ואף אחד לא זכר אותו, קצת משנה את טעמו ואומר: "ויותר נכון הוא בעיני להיות מלת זכירה פעם בלב ופעם בפה".

⁸ משמע שבהתחלה כן זכר שר המשקים את יוסף, אך לא עשה דבר, ובהדרגה גם שכח אותו. בדומה, אבל שונה ממדרש תנחומא לעיל. ורד"ק מפרש: "ולא זכר - לא זכרו להטיב: וישכחהו - שלא הזכירו אל פרעה". שכח להזכיר וממילא גם לא זכר להשיב ליוסף

בכור שור בראשית פרק מ פסוק כג – אנושי לשכוח

"ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו" - לא שם לבו עליו ושכחו. ויש מפרשים "ולא זכר" מיד, ושכחו לאחר זמן. ויש מפרשים: "ולא זכר" לא מחמת שנאה ורשע, אלא שכחו.⁹

אור החיים בראשית פרק מ פסוק כג – לא זכר את שמו, החליט לא לזכור

ולא זכר שר המשקים וגו'. פירוש, הגם שלא שכחו בתחילה, לא זכר שמו כאשר צוה עליו יוסף דכתיב: "זכרתני".¹⁰ ועוד מודיע הכתוב ששכחו גם מלבו. והכוונה בזה, כי לצד שהחליט שלא לזכרו, נשכח מלבו. כי אם היה בלבו ובדעתו צד אחד לזכרו, באמצעות זה היה קצת נזכר. אלא לצד החלט הדבר נשכח ממנו (מלבו).¹¹

ויהי בבקר ותפעם רוחו וישלח ויקרא את כל חרטמי מצרים ואת כל חכמיה ויספר פרעה להם את חלמו ואין פותר אותם לפרעה: וידבר שר המשקים את פרעה לאמר את חטאי אני מזכיר היום: פרעה קצף על עבדיו ויתן אתי במשמר בית שר הטבחים ואת שר האפים: ונחלמה חלום בלילה אחד אני והוא איש כפתרון חלמו חלמנו: ושם אתנו נער עברי עבד לשר הטבחים ונספר לו ויפתר לנו את חלמתינו איש פחלמו פתר: ויהי פאשר פתר לנו כן היה אתי השיב על בני ואתו תלה: (בראשית מא ח-ג).¹²

רד"ק בראשית פרק מא פסוק ט – עת הסליחה וצורך המלך

"את חטאי אני מזכיר היום" - אף על פי שאינו מן המוסר להזכיר אדם חטאיו שחטא אל המלך לפניו אחר שעברה עת הסליחה, עתה אמר: אני מזכיר אותם לצורך המלך.¹³

בכור שור בראשית פרק מא פסוק ט – שתי חטאות

את חטאי אני מזכיר: שתי חטאות שהן עלי, אחד שהקצפתי את המלך, ואחד מאותו נער שחילה פני לזכרו ושכחתי, ואעפ"י שאין דרך להזכיר חטאו לפני מי שחטא לו, אני מזכיר לעשות רצון המלך.¹⁴

טובה תחת טובה. ראו גם פירוש כלי יקר: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו. כי עבירה גוררת עבירה, בראשונה אף על פי שעלה יוסף בזכרונו, מכל מקום לא זכרו בפני פרעה לטובה. וזה גרם לו שלסוף שכחו לגמרי ואפילו בזכרונו לא עלה".
⁹ הצעת פירוש בכור שור (רבי יוסף ב"ר יצחק מאורליאנס שבצרפת. מה 12, תלמיד רבנו תם), היא אולי האנושית והרכה מכולם. שלוש ההצעות שלו אחת הן ודומות לפירוש רשב"ם לעיל. וכך גם פירוש הדר זקנים (גם הוא מבית מדרשם של בעלי התוספות): "ויש אומרים ולא זכר אותו משום דשכחו ובא הכתוב להעיד שהיה שוגג. לומר לך ומה על הרשעים כתב הכתוב זכות על הצדיקים לא כל שכן". זו השכחה האנושית של כולנו.

¹⁰ לגישה הרכה אפשר לצרף גם את פירוש אור החיים בשיטה הראשונה, שמציע ששר המשקים פשוט שכח את שמו של יוסף: "הגם שלא שכחו בתחילה, לא זכר שמו כאשר צוה עליו יוסף". מה שמסביר את האזכור שלו במילים: "נער עברי" שנראה להלן. ואם כך, אזי "נער עברי" איננו כינוי גנאי כפי שרש"י והמדרש שמים בפיו של שר המשקים, אלא פשוט ציון עובדה.

¹¹ בשיטה השנייה של פירושו, מדגיש אור החיים (ר' חיים ב"ר אשר בן עטר, מרוקו מאה 17) ששר המשקים עשה מאמצים לשכוח את יוסף. ראו המשך דבריו שם "ואולי ירמוז עוד וישכחהו שהיה משכחו מלבו ומדעתו עת עלות על זכרונו, עד עת קץ שפקד ה' את יוסף ויזכרהו". לאמר, זכרונו של יוסף כן עלה בראשו של שר המשקים בכל עת ששירת את פרעה וזכר היטב איך וע"י מי חזר לגדולתו, אבל ניסה לשכוח (להדחיק) בכוח אירוע זה שמזכיר את חטאו, מסיבות ברורות. עד אותו היום שפרעה חולם. באותו היום, עלה זכרונו של יוסף בדעתו של שר המשקים כבכל יום, אלא שהפעם בחר שר המשקים שלא לשכוח ולקחת סיכון מחושב של אזכור חטאו מול הסיכוי שהוא שסייע בפתרון החלום. נראה שיש בפירוש זה מהלך פסיכולוגי מעניין, כולל לחשוב אם נפגשו יוסף ושר המשקים בהמשך דרכם המשותפת בשירות פרעה ומה אמרו זה לזה. ועוד רבו פרשנים ופירושים אחרים לפסוק זה (כולל הצעה שלישית של אור החיים שם) ולא נוכל להביא את כולם.

¹² הנה שר המשקים כן זכר את יוסף וברגע המתאים ביותר, בעת שפרעה מצוי בהתרגשות גדולה עקב חלום שחלם ואין בכל חרטומו מצרים וחכמיה מי שיפתור לו את חלומו. אילו היה שר המשקים בא אל פרעה ביום רגיל וממליץ על איזה "נער עברי" שכלוא במרתפי בית הסוהר של מצרים, סביר שלא היה פרעה שומע לו. למה שישחרר "נער עברי" סתם ככה? "נער עברי" שנשלח לבית הסוהר משום שאשת שר שלו (פוטיפר, שר הטבחים) התלוננה עליו שחילל את כבודה, "נער עברי" שמתיימר שניבא את החלטות פרעה! ראו מדרש בראשית רבה פט ז ורש"י בראשית מא יב, ששר המשקים נקט לשון "נער עברי" על מנת לבזות את יוסף (שלא יעלהו פרעה חו"ח לגדולה). אבל סוף סוף הזכיר שר המשקים את יוסף, ברגע הנכון, ופרשת מקץ מעידה ש"וישכחהו" לא היה שכחה מוחלטת. גם אם לא זכר שר המשקים ושכח – ברגע הנכון כן נזכר. פרשת מקץ היא המשך ולא עניין חדש.

¹³ ופירוש אבן עזרא על הפסוק אומר: "את חטאי - אעפ"י שאזכיר חטאי". המדרשים ברובם מתעלמים מזכירת שר המשקים את יוסף בפרשת מקץ, תוך אזכור פרשה לא-נעימה בעברו וביחסיו עם פרעה, אבל לא כך פרשני המקרא. בפרשתנו, כפי שראינו, הם מתעכבים בעיקר על כפל הלשון "ולא זכר", "וישכחהו" ואין הם מגנים את שר המשקים על שכחת יוסף. חלקם אף מדגיש ששכחה זו היא דבר אנושי ולא בא מרוע לב או כפיות טובה. ובפרשת מקץ מתעכבים הפרשנים בהרחבה על דברי שר המשקים לפרעה: "את חטאי אני מזכיר היום" (ביטוי שהפך שגרת לשון למי שיש לו אומץ להודות על מעשים לא ראויים בעברו) ומדגישים את הצעד האמיץ שעשה. שר המשקים כן נזכר ביוסף, אבל הוא בדילמה קשה. הוא רואה שאין מי שפותר את החלום לפרעה, אבל יודע שאזכור האירוע בו שלח אותו פרעה אל בית הסוהר, איננו בטובתו. הוא שם נפשו בכפו, מזכיר את חטאו וגם מסתכן בכך שאולי לא היה יוסף מצליח לפתור את חלום פרעה. גם אם ביקש שר המשקים להתכבד בכך שהוא שמצא לפרעה את פותר חלומו, אין הדבר גורע מהמעשה שעשה. סוף סוף הוא הזכיר את יוסף לפרעה, הסתכן והזכיר את חטאיו.

¹⁴ כך מפרש גם חזקוני בקצרה: "את חטאי - מה שסרחתי על פרעה ומה ששכחתי את יוסף". פרשנים אלה הולכים צעד גדול קדימה להפוך בזכותו של שר המשקים (אנחנו גולשים לפרשת השבוע הבא). שני חטאים מזכיר שר המשקים: החטא בגינו הושם בבית

בראשית רבה פט ב ג – אשרי הבוטח בה'

"בכל עצב יהיה מותר" (משלי יד כג)¹⁵ - כל דבר שנצטער יוסף עם אדונתו¹⁶ היה לו יתרון ממנה. למה? שנטל את בְּתָהּ.¹⁷ "ודבר שפתים אך למחסור" - על ידי שאמר לשר המשקים: "זכרתני והזכרתני", ניתוסף לו שתי שנים, שנאמר: ויהי מקץ שנתיים ימים. "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו" (תהלים מ ה) - זה יוסף. "ולא פנה אל רהבים" - ע"י שאמר לשר המשקים זכרתני והזכרתני ניתוסף לו שתי שנים: "ויהי מקץ שנתיים ימים"¹⁸.

רש"י בראשית מ כג פרשת וישב – שתי שנים נוספות במאסר

ולא זכר שר המשקים - בו ביום: וישכחו - לאחר מכן.¹⁹ מפני שתלה בו יוסף בטחונו לזכרו, הוזקק להיות אסור עוד שתי שנים, שנאמר: "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים" (תהלים מ ה) - ולא בטח על מצרים הקרוים רהב (ישעיה ל ז).²⁰

רש"י בראשית פרק מ פסוק א – יד ההשגחה

אחר הדברים האלה - לפי שהרגילה אותה ארורה את הצדיק בפי כולם לדבר בו ולגנותו, הביא להם הקב"ה סורחנם של אלו שיפנו אליהם ולא אליו. ועוד, שתבוא הרווחה לצדיק על ידיהם.²¹

כלי יקר בראשית פרק מ פסוק כג

וחז"ל אמרו (בראשית רבה פט ג) שיוסף חטא בזה שתלה בטחונו בשר המשקים, ואמר שתי פעמים לשון זכירה: "כי אם זכרתני וגו' והזכרתני וגו'", וכנגדם נענש בכפל השכחה: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחו".

הסוהר (שנפל זבוב אל כוס פרעה עפ"י המדרשים) וחטא שכחת ההבטחה לאיזה "נער עברי" אי שם בבית הסוהר המרכזי של ממלכת מצרים! הסימט של פירוש בכור שור: "אני מזכיר לעשות רצון המלך", בדיוק כלשון רד"ק לעיל: "אני מזכיר אותם לצורך המלך, מקבלת כעת משנה תוקף.

¹⁵ ראו הפסוק המלא במשלי יד כג: "בכל עצב יהיה מותר ודבר שפתים אך למחסור". מפרש רש"י שם: "בכל עצב - בכל יגיע מלאכה יהיה ריוח, אבל דברי הבל אך למחסור". לפי פירוש זה, שהוא פשט הפסוק, עצב הוא מלשון לעצב, ליצור ולבנות דבר מה. בדומה לשורש זה כשם עצם: "עצביהם כסף וזהב". בכל עשייה יש "מותר", ובדיבורים - רק מחסור. אבל המדרש מבין שעצב הוא מלשון עיבו ומצטער. (ואגב כך, ראו הפסוק במלכים א א ו, על היחס של דוד לאדניה: "ולא עצבו אביי מימיו לאמר מדוע ככה עשית", שהוא במשמעות חינוך או "להכעיס", היינו במשמעות של "עשייה" גם אם בדיבורים, ולא שעשה אותו עצבו).
¹⁶ אשת פוטיפר.
¹⁷ אסנת. ראו [סיפורה של אסנת](#) בפרשת ויחי.

¹⁸ ובמדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן ב: "בכל עצב יהיה מותר - זה היה יוסף שנצטער בבית האסורים. והיה לו יתרון: ויוסף הוא השליט. ודבר שפתים אך למחסור - על ידי שדיבר בשפתותיו ואמר: כי אם זכרתני אתך, אמר לו הקב"ה: חייך! הואיל שדברת בשפתותיך דברים שלא כראוי, חייך שאתה עושה עוד בבית האסורים שתי שנים, שנאמר: ויהי מקץ שנתיים ימים". מדרשים אלה מעבירים את כובד המשקל משר המשקים ליוסף. אי-זכירתו ושכחתו של שר המשקים את יוסף, אינם הנושא העיקרי. אין למדרשים אלה שום טענה כלפי שר המשקים. הנושא העיקרי הוא טעותו של יוסף ששם מבטחו בבשר ודם. וכדברי ירמיהו בפרק יז: "אָרוּר הַגִּבֹּר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּאָדָם וְשֵׁם בְּשֵׂר זָלְעוּ ... בְּרוּךְ הַגִּבֹּר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּה' וְהָיָה ה' מְבֹטָחוֹ", ורבו המדרשים על פסוקים אלה. מדרש בראשית רבה אמנם מרכז קצת ואומר שיוסף כן בטח בה', רק "פנה אל רהבים", היינו אל שר המשקים שיזכרהו ויזכירהו וינסה לעזור לו לצאת מבית הסוהר, ובשל כך נגזרו עליו עוד שתי שנות שכחה שם. והשאלה המתבקשת היא: מה פגום במה שעשה יוסף? וכי כל אחד אחר, לא היה נוהג כך? האם מותר לאדם לסמוך על ניסים ולא לפעול בדרך הטבע (האנושי)?

¹⁹ אפשר לצרף את רש"י גם לכל רשימת הפרשנים שהבאנו לעיל. בדומה לרשב"ם לעיל (נכון יותר, רשב"ם בדומה לרש"י סבו).
²⁰ עפ"י ציטוט הפסוק מתהלים פרק מ רש"י הולך לכאורה בעקבות בראשית רבה, אבל מחיל את הפסוק כולו ברצף על יוסף, היינו שלא בטח בה' ותלה בטחונו בשר המשקים. בכך מסכים רש"י עם מדרש תנחומא שיוסף דבר בשפתותיו "דברים שלא כראוי". החמרה זו של רש"י, באה אולי לענות על שאלתנו בהערה הקודמת. תשובת רש"י היא: אין הכי נמי, אם היה יוסף תולה בטחונו בקב"ה ופונה אל שר המשקים בדרך של השתדלות אנושית טבעית, לא היה נענש בעוד שנתיים בבית הסוהר. יוסף תלה בשר המשקים את בטחונו ופנה אל מצרים הקרויים רהבים ומשום כך נענש. אין איסור לפנות לזולת לבקשת עזרה. כך או כך, רש"י ולא רק הוא הולכים בעקבות מדרשים אלה שאינם מתעסקים בשר המשקים שלא זכר ושכח את יוסף, אלא במעשיו של יוסף. ראו גם תרגום כתרי יונתן של הפסוק: "ובעבור שהניח יוסף חסד של למעלה ובטח בשר המשקים בבשר נעשה (נברא), בעבור כן לא זכר שר המשקים את יוסף וישכחו עד זמן אשר הגיע קץ מלפני יי לגאלו".

²¹ אנחנו מתמקדים בפסוק הסוגר את פרק מ (ואת פרשת וישב כולה), אשר מוקדש לסיפור חלום שר המשקים ושר האופים. בא פירוש רש"י זה ומחזיר אותנו לתחילת הפרק לפסוק: "וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה חָטְאוּ מִשְׁקָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְהָאֶפֶס לְאֹדְנֵיהֶם לְמֶלֶךְ מִצְרַיִם". מה עושה סיפור חלום שר המשקים ושר האופים בתוך הרצף של סיפור יוסף במצרים? מה אכפת לנו מאישים אלה ומעשייהם בשירות פרעה? מסביר רש"י שחטאם של שני שרים אלה שבעטיו הושמו בבית הסוהר הוא גלגול יד ההשגחה, כך שמהם (משניהם!) "תבוא הרווחה לצדיק"! איך נערוך דברי רש"י אלה שבתחילת הפרק עם דבריו בסוף הפרק? אולי גם כאן מנסה רש"י להקל את הביקורת על יוסף ולומר שפנייתו לשר המשקים לא הייתה פגומה. אדרבא, זו הייתה תכנית ההשגחה שעל ידי שר המשקים (ושר האופים!) תבוא הישועה ליוסף. אך אפשר שרש"י מכוון לומר שהיה מצופה מיוסף שלא יפנה כלל לשר המשקים בשום בקשה, אלא יראה בעצם העובדה שפתרון חלומותיהם עלה בידו יפה, סימן ואות שההשגחה לא עזבה אותו, ויסתפק בכך. הרי הוא עצמו אומר להם: "הלא לאלהים פתרינם ספרו נא לי!". (פסוק זה שווה דיון בפני עצמו איך יכול היה יוסף לומר דברים אלה ובע"ה נזכה לדון גם בו). נשמח לשמוע פתרונות לרש"י זה מול רש"י הקודם משואבי המים לרוויה.

ועל זה הרמז נוכל לומר, כי בזמן שאמר יוסף: "אם זכרתיני" והוא לשון תנאי, כאילו אמר: אם זכרתיני יש תקווה, ואם לא, אבדה התקווה. נמצא ששתי תיבות אלו כוללים עיקר העוון.²²

בד קודש הלכות מגילה וחנוכה פרק ג – בשיח חכמים

ועיין להרב פרי"ח (פרי חדש)²³ שם שהקשה קושיא זו על הרא"ם.²⁴ ומהתימה איך הוקשה לו כן מאחר דהם דברי הב"ח,²⁵ וכבר הביאו הרב ז"ל להרב ב"ח בקושיא אחרת. וכמו כן תמהני להרב יד אהרן שם,²⁶ שתירץ כן כתירוץ הב"ח ולא זכר שר שכבר קדמו בזה וגם הוא הביא דבריו ולא זכר שר וישכחהו קושיא הלזו.²⁷

תפארת ישראל יכין מסכת אבות פרק ד – בין זכירה לשמירה²⁸

זכור ושמור ב' עניינים הם: דזכור היינו שיתעסק במחשבתו בעניין ההוא, ואעפ"כ אפשר שישכחהו לאחר זמן. אבל שמור היינו לאו דוקא שיתעסק עתה מחשבתו בהעניין, רק שהעניין שמור בלבו כמאן דמונח בקופסא, ואי אפשר שישתכח מלבו, כדבר השמור במקום צנוע, דבכל עת שירצה ימצאנו. וזהו מה שאמרו חז"ל: זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו [שבועות כ ע"ב], דהקב"ה צונו שנוזכיר עניין שבת כל כך הרבה פעמים, עד שיהיה שמור בלבינו כל כך, עד שבעת מעשה נזכרנו בכל עגולותו. וכן שר המשקין, בתחילה לא זכר את יוסף, שבגאותו לא התעסק מחשבתו בהבטחתו להזכיר צרת יוסף לפני פרעה, ואח"כ וישכחהו לגמרי.²⁹

²² כבר הזכרנו את פירוש כלי יקר בהערה 8 לעיל, במסגרת פרשני המקרא על אי-זכירת יוסף ושכחתו ע"י שר המשקים שגמל רעה תחת טובה, וכדברי כלי יקר שם שמעשיו של שר המשקים היו: "עבירה גוררת עבירה". קודם לא זוכרים ואח"כ שוכחים ומשכחים. כאן, מתייחס כלי יקר לביקורת על יוסף שנענש בכפל השכחה: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו", משום שחטא בכפל הביטחון בשר המשקים: "זכרתיני והזכרתני". פירוש כלי יקר הולך צעד נוסף ומחמיר עם יוסף כשהוא מדגיש את המילה: "אם" – "כי אם זכרתיני". כאילו ב"אם" זה מקופלת כל תקוותו של יוסף. אם יזכור אותי שר המשקים – יש תקווה. ואם לא – אזי אבדה תקוותי. יש בפירוש זה החמרה קשה על יוסף שאיננה טמונה במקרא, אך החמרה זו על יוסף היא הקלה לדורות ואולי עונה גם היא על שאלתנו בסוף הערה 17. התניית התקווה להצלה בזכירתו של שר המשקים וגם כפל הלשון: זכרתיני והזכרתני" הם מה שאסור מה שיוסף נהג שלא כהוגן. כל השאר, בפנייה בדרך הטבע לבקשת עזרה, אין משום איסור. קטיגור/סניגור נוסף של בקשת יוסף לשר המשקים הוא פירוש רבי בחיי בן אשר שמפתח את מוטיב "הסיבה", ואומר: "וחס וחלילה שיתלה יוסף הצדיק ביטחונו בשר המשקים רק בה' לבדו.. אבל היתה כוונתו שהשם יתעלה הזמין אליו שר המשקים זה כדי שיעשה לו נס על ידו, כי מן הידוע שהצלת הקב"ה את הצדיקים על ידי סיבות הוא, ומה שנענש באיחורו שם שתי שנים עוד, כמו שדרשו רז"ל, (ב"ר פט, ג) זה היה על דבור שדבר עם שר המשקים מענין הצלתו וחלה פניו לדבר, ... ולפי שביקש (יוסף) סיבה בשר המשקים שיזכירונו ויוציאונו כמו שאמר לו: והזכרתיני והוצאתי, ואין ראוי לצדיקים כיוצא בו לבקש סיבה, לכך נענש בזה. כי היה לו לבטוח בהקב"ה לבדו שהוא בעל הסיבות לכול, שהוא יזמין אליו הסיבה מבלתי שיבקש הוא אותה. ולצדיק כמהו נחשב לעוון וכו'". הרוצה להתעמק, מוזמן לעיין בפירושו לבראשית פרק מ פסוק יד. ומכל הפרשנים, בולטת שתיקתו של רמב"ן בנושא שבחרנו לדון בו, הן שתיקתו בפסוק שלנו בסוף הפרשה והן שתיקתו בדברי שר המשקים: "את חטאי אני מזכיר היום". האם אפשר שלא כל פירושו של רמב"ן הגיע אלינו?

²³ מחבר ספר פרי חדש על השולחן ערוך, הוארבי יחזקיה די סילוה, איטליה, ירושלים, מאה 19.

²⁴ ר' אליהו מזרחי, טורקיה מאות 15-16, ידוע בין השאר בפירושו על רש"י.

²⁵ ב"ח = בית חדש, פירוש על ספר ההלכה ארבעה טורים שכתב ר' יואל סירקיש, פולין מאות 16-17.

²⁶ הרב אהרון אלפנדי, טורקיה אזמיר מאה 18.

²⁷ בספרות השר"ת וההלכה מצאנו שימוש נרחב במילה "וישכחהו" כלשון חכמים מליצית על חכם ששכח דבר מקור הלכתי ידוע ומוכר. במקור המובא כאן כדוגמא, מעיר מחבר בד קודש (רבי ברכה דאנון, איזמיר תורכיה, מאה 19) בלשון עדינה, על פירוש פרי חדש שמקשה על הרא"ם, ולא זכר דברים שכתובים כבר בב"ח, וגם תמה על הרב אלפנדי שמתרץ כב"ח ולא מציין שהב"ח כבר הקדימו. וכל זה, בלשון מכובדת כשהוא קורא לפרי חדש "שר". ראו עוד כיוצא באלו: הלכה למשה הלכות גניבה פרק ה הלכה ט: " ... אך העיקרא דדינא הא דקפסיק ותני הרב בעל תרומת הדשן דבאומן יש תקנת השוק. מדברי מהרש"ם ז"ל בחושן משפט סימן ע"ד משמע להיפך. והוא תימה, איך לא ראה ההיא דהרב בעל תרומת הדשן ז"ל וישכחהו". דוגמא נוספת, פרישה אורח חיים סימן שלד: " ... צריך עיון אם כן, למה סתם הטור נגד אביו הרא"ש ולא זכרהו כלל וישכחהו". ועוד, בפרישה אורח חיים סימן שנח: "וכן יש לתמוה גם כן על המחבר שולחן ערוך שבבית יוסף כתב כל זה שהרמב"ם והרא"ש הסכימו מהאי טעמא לפסוק כרבה, ובשולחן ערוך (ס"ז) פסק כרבה ואיך הניח דברי הרמב"ם וישכחהו ולא זכרהו לכתוב דעתו אפילו לדעת יש אומרים". ויש עוד רבים כמותם, חלקם, כמו בד קודש לעיל גם "מכתירים" את הרב ששכח בתור "שר". (ואם מתעוררת האסוציאציה של "שר המשקים", אפשר לקשר זאת עם הביטוי בחז"ל "דולה ומשקה מתורת רבו" (יומא כח ע"ב).

²⁸ נסיים בדרשה שאולי איננה כ"כ מעניינינו, אבל היא לכבוד שבת קודש ומקשרת את הפסוק שאנו דורשים בו עם "זכור ושמור" של שבת (זה הסדר הנכון, זכור ושמור, ורק הפייטן ר' שלמה אלקב"ץ שחיבר את לכה דודי ורצה לרשום את האות ש"ן משלמה שמו בראש הבית הראשון, שינה לשמור וזכור).

²⁹ הדברים מזכירים את מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כ פסוק ח: "זכור ושמור שניהם נאמרו לענין אחד ... שמאי הזקן אומר: זכרה עד שלא תבוא, וש"מרה משתבוא. אמרו עליו על שמאי הזקן שלא היה זכרון שבת זו מתוך פיו וכו'". ראו גמרא ביצה טז ע"א, ובדברינו זכור ושמור בפרשת ואתחנן. השמירה היא הפך השכחה לא הפך הזכירה. הדברים גם מזכירים את פירוש אבן עזרא שהבאנו לעיל שזכירה היא בפה ושכחה היא בלב. גם השמירה, אומר תפארת ישראל היא בלב, היינו בראשו של האדם. אבן עזרא אמר מה שאמר מן הסתם מדעתו ואינו מזכיר את דברי חז"ל שהם בדיוק דבריו. ראו מדרש ספרא בחוקותי פרשה א עד פרק א שמחבר כמעט את כל האזכורים של זכירה ואי-שכחה במקרא: "וכן הוא אומר זכור את יום השבת לקדשו. יכול בלבך? כשהוא אומר שמור, הרי שמירת לב אמורה. הא מה אני מקיים זכור? שתהיה שונה בפיך. וכן הוא אומר: זכור ואל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלהיך במדבר, יכול בלבך? כשהוא אומר אל תשכח הרי שכחת לב אמורה. הא מה אני מקיים זכור? שתהא שונה בפיך. וכן הוא אומר: זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים. יכול בלבך? כשהוא אומר: הישמר בנגע הצרעת לשמור מאד ולעשות, הרי שכחת לב אמורה. הא מה אני מקיים זכור? שתהיה שונה בפיך. וכן הוא אומר: זכור את אשר עשה לך עמלק. יכול בלבך? כשהוא אומר: לא

תשכח, הרי שכיחת לב אמורה. הא מה אני מקיים זכור? שתהיה שונה בפיך". והגמרא במסכת מגילה יח ע"א מוסיפה את קריאת המגילה: "דתניא: זכור, יכול בלב? כשהוא אומר לא תשכח - הרי שכיחת הלב אמור, הא מה אני מקיים זכור - בפה". ואבן עזרא שהכיר או לא הכיר מדרש ספרא זה, מוסיף בעקיפין את "ולא זכר ... וישכחהו" של פרשתנו לרשימה זו. ותוספות יום טוב מסכת עירובין פרק ח משנה ג מוסיף גם קשר של הפסוק שלנו להלכות עירובי חצרות. שנזכה לזכור, לשמור, לשנות בפינו ובלבנו תורת חכמינו משנתם ומדרשיהם ולא לשכוח.